

Agata Nurzyńska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Piśmiennictwo sposobem na zachowanie tożsamości przez Tatarów na ziemiach polskich

Literature as a way to preserve identity by the Tatars in the polish lands

Słowa kluczowe:

Tatarzy polscy, islam, piśmiennictwo, język

Key words:

Polish Tatars, islam, literature, language

Abstract

Polish Tatars are people living in Podlasie region. They come from areas of north-western Mongolia. They are a group of ethnically diverse, connecting the tribes of both Turkish and Mongolian. They share a common religion, which is Islam, and the customs partly derived precisely from the religion. Tatar literature is associated mainly with their religion. The main book is a prayer, collections of legends, descriptions of rituals. In connection with the assimilation of language they were written in a specific way, using the Slavic languages and Arabic alphabet.

1. Tatarzy na ziemiach polskich

1.1. Pochodzenie

Pochodzenie Tatarów można wyprowadzić z terenów północno-zachodniej Mongolii, a także rejonu Bajkału. Współcześnie zamieszkują pogranicze Azji i Europy. W XIII wieku, pod wodzą potomków najwięk-

szego z władców mongolskich, Czyngis – chana, rozpoczęli podbój świata. Wraz z upadkiem imperium mongolskiego wyodrębniło się kilka państw w zachodniej jego części (m.in. Złota Orda, Chanat Kazański, Chanat Krymski). Na tereny litewskie, a potem także polskie sprowadził ich książę Witold w XV wieku. Osiedlali się głównie w okolicach Wilna, Trok, Grodna i Kowna, a od XVII wieku także w Koronie, szczególnie na Wołyniu i Podolu, a u schyłku wieku na Suwalszczyźnie. Na samo Podlasie trafili za sprawą Jana III Sobieskiego w 1679 roku, który nadał im ziemie pod Sokółką i Krynkami. Zasiedlili w dalszej kolejności wsie: Bohoniki, Drahle, Maławicze Górne, Lebedzewo, Studziankę, Małaszewice, Kruszyniany, Łużany, Ortel i Ossowę. Zazwyczaj ziemie te stanowiły nagrody za zasługi w walkach wewnętrznych m. in. ze Stanisławem Leszczyńskim. Z biegiem lat zwiększała się liczba osad tatarskich. Zbudowali meczety w Maławiczach (nieistniejący już), Bohonikach, Kruszynianach i Studziance (również nieistniejący), a przy nich zakładano mizary, czyli tatarskie cmentarze¹.

Mimo posiadania praw szlacheckich społeczność tatarska nie była dopuszczona do życia politycznego. W każdym powiecie czy województwie mieli swojego reprezentanta, który miał zwoływać ich na pospolite ruszenie, a faktycznie był ich przywódcą. W XIX wieku, po powstaniu listopadowym i styczniowym, wielu Tatarów utraciło swe ziemie i domostwa. Część z nich została przejęta przez chrześcijan, część natomiast uległa zniszczeniu i dewastacji.

1.2. Współczesność

Szacuje się, iż w Polsce mieszka obecnie około 2.500-3.000 osób z rodowodem tatarskim, w gminie bohonickiej jest około 600 członków, natomiast w kruszyniańskiej – 70. Łącznie na całej białostoczczyźnie żyje około 1.800 członków tatarskiej wspólnoty wyznaniowej². Dane te są dość problematyczne, ponieważ opierają się wyłącznie na spisach gmin wyznaniowych, w których można wyróżnić trzy grupy Tatarów. Pierwszą są zasiedziali mieszkańcy Bohonik, Kruszynian i okolic, kolejną muzułmanie osiadli w innych miastach i regionach po migracji z ZSRR w 1945 roku, a ostatnią rodziny wywodzące się z dawnych skupisk tatarskich, które prze-

¹ Zob. J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII-XVIII w.*, Warszawa 1989, s. 5.

² Zob. W. Pałubicki, *Etniczni – religijna mniejszość Tatarów polskich. Tradycja i przemiany*, W: *Meandry cywilizacyjne, kwestie narodowościowe i polonijne*, red. A. Chodubski, Toruń 1996, s. 81.

chowują świadomość pochodzenia, jednak bez związków z islamem. Trzecia grupa, z uwagi na to, iż często żyje w rozproszeniu, może zaniżać statystyki, gdyż zazwyczaj nie jest brana pod uwagę przy spisach ludności. Problematiczne jest także miejsce jej miejsce wśród Tatarów. Jak pisze K. Warmińska na tożsamość Tatarów polskich składają się zarówno tatarskość jak i polskość, ale przede wszystkim muzułmaństwo, która pozwoliła na przetrwanie tej mniejszości narodowościowej w tym rejonie.

Aktualnie wśród członków białostockiego okręgu wyznaniowego wyróżnia się dwie opcje religijne: tradycyjną i reformatorską. Zwolennicy pierwszej, tradycyjnej wierzą, że islam tatarski, a zwłaszcza islam Tatarów polskich, jest prawomyślny i w związku z tym, że przez wieki nie uległ znaczącej zmianie zasługuje na uznanie go. Natomiast opcja reformatorska dąży do oczyszczenia religii ze wszystkich odchyłeń, zbliżenia do islamu wyznawanego w krajach arabskich, często poprzez kontakt z muzułmanami z tych krajów, a także powierzanie im prowadzenia zajęć dydaktycznych z religii dla członków gmin wyznaniowych³.

2. Język Tatarów polskich

Cechą charakterystyczną społeczeństwa Tatarów polskich jest także język jakim się posługują i posługiwali na przestrzeni wieków. Jako przybysze ze Złotej Ordy, osiedlający się na terenach polskich i litewskich, posługiwali się oni językiem z grupy kipczackiej, rodziny turkijskiej. O takim pochodzeniu mogą świadczyć dawne nazwy rodowe i zachowane resztki tytułatury. Przykład może stanowić tytuł książęcy *ułan*, będący kipczacką formą, pochodzącą z innego z języków turkijskich *oghfan*, który jako rzeczownik pospolity oznacza „chłopca, junaka”, natomiast w przypadku użycia go po imieniu własnym, stanowi tytuł nadawany książętom krwi. Ponadto do XVII wieku nadal posługiwali się kipczackimi imionami, w których skład wchodziły tureckie formy czasownikowe *berdi* i *keldi*⁴.

Należy zdawać sobie sprawę z istnienia dwu postaci języka używanego przez społeczeństwo tatarskie w Polsce. Przede wszystkim mamy do czynienia z używaną codziennie mową ojczystą, która poprzez wielowiekowe odcięcie od świata islamu, a także przebywanie wśród ludności sło-

³ Zob. K. Warmińska, *Polskość a tatarskość – narodowa i etniczna tożsamość Tatarów polskich*, W: *U progu wielokulturowości. Nowe oblicza społeczeństwa polskiego*, red. M. Kempy, A. Kapciak, S. Łodziński, Warszawa 1997, s. 237.

⁴ Zob. P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986, s. 255.

wiańskiej, z tureckiej zmieniała się w polską. Zanikowi uległy elementy arabsko-turecko-perskie, zastąpiono je natomiast słownictwem i konstrukcją słowiańską. Druga postać języka, jakim posługuje się omawiana mniejszość etniczna to ten, który jest używany w liturgii i piśmiennictwie religijnym. Jako wyznawcy islamu, używają oni Koranu w jedynej prawdziwej wersji, czyli w języku oryginalnym, arabskim. Jednak z uwagi na to, że wraz z asymilacją społeczeństwa zanikła umiejętność posługiwania się tymże językiem, zaczęto tłumaczyć teksty religijne, w tym Koran, na polski. Dlatego też języki arabskie, a także polski i białoruski (z uwagi na funkcjonowanie tej grupy na tym terenie) przenikały się wzajemnie zarówno w sferze życia religijnego, jak i rodzinnego i społecznego. Języki etniczne i liturgiczne stopniowo zamierały, jednak w księgach religijnych odpowiednio zmodyfikowany arabski alfabet kryje każdy z wymienionych dialektów.

Dziś, z uwagi na całkowity zanik znajomości języka arabskiego, powszechnie korzysta się z polskiego tłumaczenia Koranu, a także niemal wszystkich tekstów religijnych. Mimo to w domach wciąż znaleźć można egzemplarze zapisane przy użyciu arabskiego alfabetu. Najstarsze rękopiśmienne księgi powstałe na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów mają swój początek w II połowie XVI wieku, a więc już w okresie silnej asymilacji. Nie istnieje jednak żaden zabytek piśmienniczy, który zawierałby teksty ciągle pisane w etnicznym języku tatarskim⁵. Przypuszcza się, iż groźba całkowitego zerwania z tradycją i wyznaniem przodków skłoniła ówczesnych Tatarów polskich do spisywania swojego dziedzictwa, dogmatów wiary. By ocalić część swojej tożsamości tworzyli literaturę religijną w językach słowiańskich, którymi posługiwała się większość społeczności. W pierwszych książkach, spisanych w tych językach nadal posługiwano się alfabetem arabskim. Dzięki tym działaniom niemal w niezminionej formie pozostał obrządek religijny, który pozwalał na ścisłe połączenie z religią islamu i zachowanie tożsamości w danej grupie⁶.

3. Piśmiennictwo Tatarów polskich

Piśmiennictwo Tatarów polskich obejmuje kilka rodzajów ksiąg, a także mniejszych form literackich. W jego skład wchodzi głównie te o tematyce religijnej. Wyróżniamy tu: *chamaity*, *kitab*y, rękopiśmienne ko-

⁵ Zob. Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich*, Toruń 1986, s. 39.

⁶ Zob. I. Radziszewska, *Język ksiąg religijnych Tatarów litewsko-polskich funkcjonujących w środowisku muzułmanów polskich*, W: *Linguistica Copernicana*, nr 2 (2)/2009, s. 261.

pie Koranu, tedźwidy, tafsiry, a także traktowane jako amulety – nuski, hramotki, daławary, muhiry⁷.

Obok tych dzieł, pojawiają się również próby leksykograficzne. W 1836 roku powstał słownik, w którym można odnaleźć blisko tysiąc słów pochodzenia arabskiego i mołdawskiego, tłumaczonych na język polski i białoruski. Drugim natomiast był słownik zawarty w kitabie z 1866 roku o zbliżonej objętości⁸. Natomiast jeśli chodzi o działalność literacko-kulturalną, to nie odnotowano prób wydawnictw w języku tatarskim⁹.

3.1. Kitab

W wielu tatarskich domach można było znaleźć rękopiśmienne dzieła oprawione w skórę, zajmujące najważniejsze miejsce na półce domowej biblioteczki. Obok najistotniejszego Koranu i jego przekładów stoją tam tzw. kitaby, czyli księgi w których przeplatają się motywy koraniczne, komentarze Koranu, opowieści islamskie, opowiadki moralizatorskie. Odnaleźć tam można wątki z życia Muhammada, objaśnienia obrządków religijnych, tłumaczenia niektórych sur koranicznych, a także modlitw¹⁰. Obok opowieści tego typu występują tam także legendy pochodzące z dalekiego wschodu, niejednokrotnie przypominające te, zawarte w *Księdze tysiąca i jednej nocy*¹¹. Zawsze były pisane w wielu językach, zarówno słowiańskich, jak i tureckim, arabskim. Najczęściej języki polski i białoruski występowały w postaci naleciałości dialektalnych, często w objaśnieniach, przypisach. Język jakim spisano te księgi zazwyczaj miał specyficzny, odrębny od mówionego charakter, z uwagi na typ książek w jakich się znajdował¹². W okresie rozwoju życia religijnego zbierano się, zwłaszcza w czasie świąt, i wspólnie odczytywano legendy, historie z życia Proroka. Takim odczytom niejednokrotnie towarzyszyły zażarte dyskusje dotyczące życia religijnego, zwyczajów przekazywanych z pokolenia na pokolenie, czy opisywanych w tych księgach obrzędów. Niestety w czasie wojny większość tych dzieł uległa zniszczeniu.

⁷ Zob. Tamże s. 263.

⁸ Zob. A. Drozd, M. Dziekan, T. Majda, *Piśmiennictwo i Muhiry Tatarów polsko-litewskich*, Warszawa 2002, s. 15.

⁹ Zob. S. Chazbijewicz, *Kultura literacka Tatarów polskich*, W: *Rocznik Tatarów Polskich*. Tom II. Gdańsk 1994, s. 240-247.

¹⁰ Zob. H. Miškinienė, *O zawartości treściowej najstarszych rękopisów Tatarów litewskich*, W: *Rocznik Tatarów Polskich*, Tom VI, Gdańsk 2000, s. 30-35.

¹¹ Zob. P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy...*, s. 249.

¹² Zob. Cz. Łapicz, *Kitab...*

3.2. Chamaiły

Najbardziej rozpowszechnione wśród Tatarów polskich są chamaiły, czyli modlitewniki, stanowiące zbiór modlitw na różne okazje i święta. Całość stanowi niezwykle kompilację kultury muzułmańskiej, słowiańskiej, a także wierzeń szamańskich. Nazwa tych brewiarzy pochodzi od arabskiego czasownika *hamala*, który można tłumaczyć jako *nosić*. Innym znaczeniem tego słowa jest *amulet*, mówi się, iż wierni podobnie jak z amuletem nie powinni się rozstawać z tym modlitewnikiem¹³. Te książki były znacznie popularniejsze od kitabów i znajdowały się w każdym tatarskim domu. Obok modlitw i objaśnień obrzędów religijnych zawierały także niejednokrotnie formuły magiczne, senniki, zaklęcia stosowane w leczeniu chorych, kalendarze czy tablice astrologiczne. W zależności od zawartości służyły imamom, wiernym, znachorom, wróżbitom.

W każdym modlitewniku można wyodrębnić część zapisaną w języku słowiańskim, a także orientalnym. Język arabski zarezerwowany jest dla części typowo związanej z religią, dla tekstów modlitw, pojęć religijnych itp. Natomiast języki słowiańskie służą do objaśniania treści, wyjaśniania celu odmawiania danej modlitwy. Jak można zauważyć fragmenty te mają praktyczne znaczenie, służą udzieleniu wskazówek wiernym nie znającym arabskiego. Wprowadzenie języka polskiego, czy białoruskiego do tych pozycji ściśle związanych z wiarą było odpowiedzią na asymilację językową społeczności. W codziennej mowie Tatarów pozostawały jedynie poszczególne wyrazy pochodzenia arabskiego czy tureckiego. Zazwyczaj związane były one z obrzędowością i rytuałami muzułmańskimi. Analiza tych tekstów pozwala na zauważenie zmian zachodzących w społeczeństwie Tatarów polskich. Na przykład w XX wieku, modlitewniki, już nie przepisywane a drukowane, zawierają objaśnienia dotyczące wykonywania obrzędów w języku polskim, a zapisane nie jak wcześniej alfabetem arabskim, a po prostu łacińskim. Natomiast modlitwy, które musiały pozostać w oryginalnym języku, przetransliterowano także na alfabet łaciński, by mogły być odczytywane przez wszystkich, a nie tylko wykształconych imamów, czy znachorów. W ten sposób wierni przez lata powtarzali niezrozumiałe dla siebie teksty, opierając się jedynie na transkrypcji i wskazówkach zawartych w modlitewnikach. Mimo nieznamości źródeł w oryginale, religia muzułmańska przetrwała wśród Tatarów i stała się elementem, który pozwolił

¹³ Zob. A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy 1918-1939*, Warszawa 1990, s. 101-104.

na zachowanie tej specyficznej tożsamości, tak daleko od ziem z których się wywodzili.

3.3. Pozostałe teksty

Już w 1860 roku ukazało się pierwsze tłumaczenie Koranu w przekładzie Jana Murzy Tarak-Buczackiego. W swojej pracy posługiwał się tekstami oryginalnymi, ale przede wszystkim francuskim przekładem. Wydanie to składało się z dwóch tomów, w pierwszym umieszczono historię Muhammada, ogólne wiadomości o islamie, Tatarach i Turkach, natomiast drugi tom to tłumaczenie sur koranicznych. Niestety do tej wersji miały dostęp nieliczne z rodzin tatarskich. Dopiero po 1918 roku zaczęto go rozpowszechniać.

Oprócz kitabów, tłumaczeń Koranu, czy chamaifów tworzono także tak zwane tafsiry czyli zbiory komentarzy, objaśnień Koranu. Najczęściej miały one postać zapisanych kursywą pomiędzy wersetami uwag w języku polskim. Muzułmańskie tafsiry są komentarzami do Koranu, jednak u polskich Tatarów pełnią one funkcje bardziej tłumaczenia tekstów obcojęzycznych, niezrozumiałych już dla wyznawców islamu na Podlasiu. Publikowano także tadżwidy, zawierające wskazówki dotyczące recytowania Koranu. Dodatkowo część rękopisów pełniła funkcję amuletów. Były to zwoje modlitewne wkładane do grobu wraz ze zmarłymi (daławary), albo nuski, czy hramotki, które noszono przy sobie, a miały one zapewnić pomyślność i ochronę przed złem. Ponadto charakterystyczne dla wielu mieszkań tatarskich są formy z pogranicza malarstwa, rękodzieła i piśmiennictwa czyli tablice zawieszane na ścianach zwane muhirami.

3.4. Legendy i baśnie

Materiały nie związane ściśle z religią, jednak w jakiś sposób nawiązujące do tradycji arabskich, to legendy i baśnie przekazywane z pokolenia na pokolenie. Niestety do czasów współczesnych nie zachowało się wiele z nich. Są to głównie anonimowe opowieści, przekazywane ustnie, a te które udało się zebrać spisał Selim Chazbijewicz w swojej książce *Baśnie, podania i legendy polskich Tatarów*¹⁴. Najczęściej opowieści te są kompilacją tradycji orientalnych i słowiańskich. Pojawiają się tam wątki zarówno związane z podróżami do krajów arabskich, postaciami typowymi dla baśni

¹⁴ Por. S. Chazbijewicz, *Baśnie, podania i legendy polskich Tatarów*, Muzułmański Związek Religijny w Rzeczypospolitej Polskiej, Białystok 2012.

z tamtych rejonów, jak i elementami historii Tatarów na ziemiach polskich. Niejednokrotnie wspomina się legendy o pierścieniu króla Salomona, czy te dotyczące życia proroka Muhammada. Wskazują one na bezpośredni związek Tatarów z tradycją muzułmańską. Obok nich wykształciło się kilka legend typowych dla mieszkańców tego terenu. Najśłynniejszą z nich jest podanie o Ewliji Kontusiu. Opowiada ona o biednym pastuszku, którego anioł codziennie prznosił do Mekki, by tam mógł się modlić. Jego sekret poznał tatarski szlachcic Łowczyński i po śmierci Kontusia wyjawiał pozostałym członkom wspólnoty. Gdy mieszkańcy wsi poznali prawdę o tym biednym pasterzu, uznali go za świętego, a jego grób stał się miejscem pielgrzymek. Wyprawy do tego miejsca miały zastąpić, niejednokrotnie niemożliwą do wykonania, pielgrzymkę do Mekki, która jest jednym z obowiązków każdego muzułmanina¹⁵.

Cechą charakterystyczną dla tradycji muzułmańskiej są także podania umoralniające. Utwory te ukazują zarówno poglądy na dobro i zło, jak i starają się jak najlepiej zaprezentować świat pojęć i wierzeń danej ludności. Można je uznać za swoisty podręcznik religii, moralności. Splatają się w nich elementy wierzeń muzułmańskich z wierzeniami lokalnymi. Obok islamu, można zauważyć wiele wpływów chrześcijańskich. Wyróżnia się opowieści mówiące o szacunku do rodziców, starszych, czy przestrzegających przed pijaństwem.

W historiach tych bardzo ważną rolę odgrywały także istoty diabelskie nazywane *fierejami*. Można je utożsamiać z dżinami, które odrzuciły islam i stały się wrogami ludzi i nieustannie starają się ich krzywdzić. Dlatego zachowywano szczególną ostrożność w miejscach takich jak cmentarze, ciemne lasy, opuszczone kościoły, bo tam najczęściej można było spotkać te istoty.

Jak już zostało wspomniane tylko nieliczne legendy przetrwały do czasów współczesnych. W całości zachowały się tylko te podania, które były zapisane, pozostałe występują jedynie w postaci fragmentarycznej. Jednak już na podstawie tych śladów, ukazuje się oryginalny świat tatarskich wierzeń i pojęć. Można zauważyć jak silnie splecione są tu kultury arabska i słowiańska (polska, białoruska, litewska)¹⁶.

¹⁵ Zob. J. Danecki, *Literature of the Polish Tatars*, In: *Muslims in Poland and Eastern Europe: Widening the European Discourse on Islam*, red. K. Górak-Sosnowska, Warszawa 2011, p. 40-53.

¹⁶ Tamże, s. 45.

Podsumowanie

Za najistotniejszy wyróżnik Tatarów polskich badacze uznają religię, która jest całkowicie odmienna od tej wyznawanej w całym kraju. Pozostałe cechy odróżniające ich od rdzennych mieszkańców Polski niejednokrotnie wynikają z islamu i z orientalnych korzeni tej grupy etnicznej. Znakomicie o tożsamości polskich Tatarów mówi Stefan Mustafa Mucharski, wieloletni przewodniczący Muzułmańskiego Związku Religijnego w Polsce: „Jesteśmy Tatarami, obywatelami Rzeczypospolitej. Od innych jej obywatele różnimy się pochodzeniem, zwyczajami oraz wyznawaną przez nas wiarą. To właśnie religia ustrzegła nas przed całkowitą asymilacją i pozwoliła przetrwać sześć wieków na naszej wspólnej ziemi”¹⁷. To właśnie dzięki tej orientalnej, niezrozumiałej dla niektórych religii Tatarzy polscy pozostali odrębną grupą etniczną, która po dziś dzień zachowała swoją tożsamość i kulturę. Mimo, iż niektóre elementy uległy asymilacji (język, zwyczaje), to nadal zachowali swoją świadomość narodową. Tak jak wielokrotnie już zostało zaznaczone olbrzymie znaczenie w wielowiekowej historii Tatarów polskich odegrało piśmiennictwo. Pozwoliło na zatrzymanie pierwotnej religii, mimo zatracenia znajomości języka, ludzie ci nadal wyznawali islam, modlili się po arabsku, recytowali Koran. Oczywiście religia ta uległa licznym zmianom, by sprostać umiejętnościom prostych ludzi zaczęto tworzyć transkrypcje, tłumaczenia, jednak wciąż podkreślano jak ważne jest wyznawanie wiary przodków dla istnienia tej mniejszości. Prawdy religijne przekazywane z pokolenia na pokolenie, spisywane w chamałach i kitabach wraz z pamięcią o tatarskim pochodzeniu sprawiły, że nie zanikło poczucie odrębności wśród tej społeczności¹⁸.

Bibliografia

1. Borawski P., Dubiński A., *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986
2. Chazbijewicz S., *Baśnie, podania i legendy polskich Tatarów*, Białystok 2012
3. Chazbijewicz S., *Kultura literacka Tatarów polskich*, W: *Rocznik Tatarów Polskich*, Tom II, Gdańsk 1994, s. 240-247

¹⁷ Zob. Zaniewska T., *Dziki wiatr. Rozmowy ze Stefanem Mustafą Mucharskim*, Białystok 1999, s. 101.

¹⁸ Zob. K. Warmińska, *Tatarzy polscy. Tożsamość religijna i etniczna*, Kraków 1999, s. 76.

4. Danecki J., *Literature of the Polish Tatars*, In: *Muslims in Poland and Eastern Europe: Widening the European Discourse on Islam*, red. K. Górak-Sosnowska, Warszawa 2011, p.40-53
5. Drozd A., Dziekan M., Majda T., *Piśmiennictwo i Muhiry Tatarów polsko-litewskich*, Warszawa 2002
6. Łapicz Cz., *Kitab Tatarów litewsko-polskich*, Toruń 1986
7. Miškinienė H., *O zawartości treściowej najstarszych rękopisów Tatarów litewskich*, W: *Rocznik Tatarów Polskich*, Tom VI, Gdańsk 2000, s. 30-35
8. Miśkiewicz A., *Tatarzy polscy 1918-1939*, Warszawa 1990
9. Pałubicki W., *Etniczni – religijna mniejszość Tatarów polskich. Tradycja i przemiany*, W: *Meandry cywilizacyjne, kwestie narodowościowe i polonijne*, red. A. Chodubski, Toruń 1996
10. Radziszewska I., *Język ksiąg religijnych Tatarów litewsko-polskich funkcjonujących w środowisku muzułmanów polskich*, *Linguistica Copernicana*, nr 2 (2)/2009, s. 261-270
11. Tyszkiewicz J., *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII-XVIII w.*, Warszawa 1989
12. Warmińska K., *Polskość a tatarskość – narodowa i etniczna tożsamość Tatarów polskich*, W: *U progu wielokulturowości. Nowe oblicza społeczeństwa polskiego*, red. M. Kempy, A. Kapciak, S. Łodziński, Warszawa 1997
13. Warmińska K., *Tatarzy polscy. Tożsamość religijna i etniczna*, Kraków 1999
14. Zaniewska T., *Dziki wiatr. Rozmowy ze Stefanem Mustafą Mucharskim*, Białystok 1999

Agata Nurzyńska (Nowakowska) – magister kulturoznawstwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, obecnie doktorantka kulturoznawstwa na wydziale humanistycznym Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. W swojej pracy zajmuje się badaniem społeczności Tatarów polskich. Jej zainteresowania skupiają się wokół islamu, istot nadprzyrodzonych i sposobu ich przedstawienia w literaturze.